

افزایش مشارکت از طریق انتخابات الکترونیکی^۱

سیدمجتبی واعظی *

یاور شعبانی **

چکیده

یکی از اساسی‌ترین روش‌های تحقق مشارکت مردم در تصمیمات، برنامه‌ریزی‌ها و اداره امور جامعه مشارکت از طریق انتخابات است؛ آنچه که در قوانین اساسی کشورهای جهان من جمله ایران مورد تاکید قانون‌گذاران اساسی بوده است. عوامل بسیاری در جذب یا دفع مشارکت دخیل هستند اما آنچه مشخصاً در این نوشتار مورد بررسی قرار می‌گیرد تاثیر استفاده از فناوری‌های نوین و به طور خاص برگزاری انتخابات به صورت الکترونیکی می‌باشد. در این نوشتار محاسن انتخابات الکترونیکی که در جذب مشارکت موثرند و پیش‌نیازهای اساسی مورد نیاز با توجه به تجربه کشورهای پیشرو و موفق در این حوزه را از نظر خواهیم گذراند. انتخابات الکترونیک در دو گام به افزایش مشارکت می‌انجامد؛ در گام نخست افزایش مشارکت، کاهش هزینه‌ها، کاهش تقلب و خطاها و همگامی با جامعه جهانی از جمله دلایلی هستند که مشارکت در انتخابات را به سبب شیوه الکترونیکی افزایش می‌دهند. در گام دوم انتخابات الکترونیکی با جذب مشارکت آراء از دست‌رفته، امکان تبدیل به فرهنگ شدن و احیای دموکراسی مستقیم به افزایش مشارکت می‌انجامد.

^۱ تاریخ دریافت ۱۳۹۸/۰۷/۳۰ تاریخ پذیرش ۱۳۹۸/۱۰/۱۹

* دانشیار حقوق عمومی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه شیراز (نویسنده مسئول)

mojtaba_vaezi@yahoo.com

** پژوهشگر دکتری حقوق عمومی

shaabaniyavar@gmail.com

واژگان کلیدی: انتخابات الکترونیکی، رای گیری اینترنتی، مشارکت مستقیم، رای گیری الکترونیکی.

مقدمه

مشارکت جلوه‌های متفاوتی دارد، از فرهنگی و اجتماعی گرفته تا سیاسی و اقتصادی و ...؛ مشارکت اجتماعی^۲ مفهومی است که بیشتر در جامعه شناسی کارکردی مورد استفاده واقع شده است، در عالم حقوق با دیگر انواع مشارکت نظیر مشارکت فرهنگی و اقتصادی نیز سر و کار نداریم و تمرکز ما در حقوق و خاصه حقوق عمومی بر مشارکت سیاسی^۳ است، آنچه بعضاً مشارکت عمومی یا مشارکت مردمی نیز نامیده می‌شود. در جمهوری اسلامی ایران و با عنایت به اصل ۵۶ «حاکمیت مطلق بر جهان و انسان از آن خداست و هم او، انسان را بر سرنوشت اجتماعی خویش حاکم ساخته است. هیچ‌کس نمی‌تواند این حق الهی را از انسان سلب کند یا در خدمت منافع فرد یا گروهی خاص قرار دهد» اعتقاد به مشارکت گسترده افراد فارغ از نوع مشارکت دارد، آنچه در بند ۸ اصل سوم قانون اساسی نیز نمود پیدا می‌کند و یکی از وظایف دولت به کارگیری همه امکانات خود برای «مشارکت عامه مردم در تعیین سرنوشت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خویش» عنوان شده است. در این همین راستا دعوت به مشارکت اجتماعی در اصل هشتم پیش بینی شده است و در اصول دیگر بر مشارکت سیاسی تاکید شده است.^۴ مشارکت سیاسی کوشش‌های شهروندان برای تاثیرگذاری بر سیاست‌های عمومی است، بدان معناست که شهروندان مجاز به انجام فعالیت‌های مختلفی هستند.^۵ لازم به ذکر نیست که تعریف مشارکت سیاسی به فعالیت‌های موثر

2- Social Participation

3- Political Participation

^۴ - اداره امور کشور به اتکاء آراء عمومی از راه انتخابات (اصل ۶) همه پرسی و مراجعه مستقیم به آراء مردم (اصل ۵۹) انتخاب نمایندگان مجلس شورای اسلامی (اصل ۶۲) انتخاب شوراهای شهر و روستا (اصل ۱۰۰) انتخاب نمایندگان مجلس خبرگان رهبری (اصل ۱۰۷) انتخاب رییس جمهور (اصل ۱۱۴).

^۵ - Ruedin, Didier, «Testing Milbrath's 1965 Framework of Political Participation: Institutions and Social Capital», **Contemporary Issues and Ideas in Social**

شهروندان در سیاست، یک تعریف حداقلی است^۶ و همانگونه که می‌دانیم همگانی بودن مشارکت مردم از اصول بنیادین دموکراسی است^۷، در واقع آنچه دموکراسی را دموکراسی می‌کند نهادهای دموکراتیک نیست بلکه مشارکت مردم در این نهادهاست و به این اعتبار «حداکثر دموکراسی» نه مترادف با «حداکثر آزادی» است و نه مترادف با «حداکثر برابری» بلکه مقصود از دموکراسی «حداکثر مشارکت» است.^۸ فلذا می‌توان ادعان داشت که مشارکت رکن رکین دموکراسی است، بدین معنا که بدون مشارکت عامه مردم در سیاست گذاری‌ها آنچه وجود دارد را نمی‌توان مردم سالاری نامید؛ بر این اساس حکومت‌ها همواره درصدد یافتن راه‌هایی برای افزایش مشارکت مردم بوده‌اند. عواملی از جمله تاثیر ساخت اجتماعی، طبقه اجتماعی، آموزش و پرورش و متغیر سواد، شهرنشینی، عامل جنسیت،^۹ وسایل ارتباط جمعی و ... این متغیرها ضمن تاثیرگذاری مستقل خود بر زندگی سیاسی در یک مجموعه همبسته نیز بر مشارکت افراد در سیاست و انتخابات تاثیر گذار هستند.^{۱۰} در این نوشتار در پی

Sciences, 2007, vol. 3, No 3, p. 5.

^۶- Van Deth, Jan W., «A conceptual map of political participation», *Acta Politica*, 2014, vol. 49, 3, p. 351.

^۷ - اصول بنیادین دموکراسی: ۱- همگانی بودن مشارکت مردم ۲- آزادی‌های فردی و اجتماعی ۳- برابری ۴- کثرت گرایی و تعدد اندیشه و حزب ۵- تصمیم اکثریت ۶- حقوق اقلیت‌های حزبی، گروهی و فکری. اصول تضمینی دموکراسی: ۱- تناوب قدرت ۲- توازن قدرت و تفکیک قوا ۳- حاکمیت قانون ۴- مسئولیت حاکمان. (هاشمی، محمد، *حقوق اساسی و ساختارهای سیاسی*، تهران، نشر میزان چاپ اول، ۱۳۹۰، صص. ۲۲۱- ۲۱۰).

^۸ - دوبنوا، آلن، «مسئله دموکراسی: اصول دهگانه دموکراسی مبتنی بر مشارکت»، ترجمه بزرگ نادر زاد، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ۱۳۷۲، ش. ۷۸_۷۷، ص. ۵۹.

^۹ - زنان در مقایسه با مردان از علاقه مندی کمتری نسبت به مسایل سیاسی برخوردارند و کمتر از مردان در سطوح مختلف سیاسی مشارکت می‌کنند. بینش سیاسی زنان بیشتر از مردان تحت تاثیر خانواده شکل می‌گیرد و زنان دیرتر از مردان توجه به مسایل سیاسی را آغاز می‌کنند. (چابکی، ام‌البنین، «جنسیت و مشارکت سیاسی»، *فصلنامه علمی- پژوهشی دانشگاه الزهراء(س)*، ۱۳۸۲، ش. ۴۴، ص. ۱۰۸).

^{۱۰} - رضی، داود، «بررسی تطبیقی عوامل اجتماعی موثر بر میزان مشارکت مردم در انتخابات شش

بررسی تاثیر شیوه برگزاری انتخابات و به شکل خاص برگزاری انتخابات به شیوه الکترونیکی در افزایش مشارکت عمومی هستیم؛ توضیح اینکه شیوه برگزاری انتخابات تا به امروز پذیرای تغییرات بسیار بوده است و همواره به تناسب پیشرفت تکنولوژی‌ها، نحوه برگزاری انتخابات نیز دستخوش تغییرات بنیادی شده و در راستای همگامی با تکنولوژی‌های نوین خود را به‌روز کرده است. امروزه دولت‌ها به سمت الکترونیکی شدن پیش رفته‌اند و همه جا صحبت از دولت الکترونیکی^{۱۱}، تجارت الکترونیکی^{۱۲} و کسب و کار الکترونیکی^{۱۳} به میان آمده و می‌دانیم که دولت الکترونیک برای اصلاحات دولتی ابزاری ضروری به حساب می‌آید، این یک روند جهانی است و کشورهای بسیاری در تعقیب استراتژی‌های دولت الکترونیک هستند^{۱۴} و بی شک باید به انتخابات الکترونیکی به عنوان یکی از زمینه‌های تحقق چنین دولتی نگرست. در کشور ما در سال‌های اخیر پیشرفت‌های قابل توجهی در حوزه‌های پیش گفته شده صورت گرفته لکن در مورد انتخابات الکترونیکی علیرغم تلاش‌های صورت گرفته هنوز به جمع بندی نهایی نرسیده‌ایم و ملاک کماکان برگزاری انتخابات به صورت سنتی است، این در حالی است که بسیاری از کشورهای دنیا از مدت‌ها قبل این شیوه را اتخاذ کرده‌اند و در این مسیر سرمایه‌گذاری‌های بسیاری داشته‌اند؛ دولت‌ها برای کسب اعتماد شهروندان برای برگزاری انتخابات به‌صورت الکترونیکی، تصمیم به سرمایه‌گذاری در این حوزه گرفتند و مبادرت به اصلاح و بهبود سیستم‌های رای‌گیری نمودند، تا از این طریق از طرفی خود را آماده برگزاری این شکل از انتخابات کنند و از طرف دیگر در مسیر کسب اعتماد و اطمینان

¹¹- E- Government

¹²- E- Commerce

¹³- E-Business

¹⁴- Young suh, sam, «promoting citizen participation in e- government», available at: <http://unpan1.un.org>, 2007, p. 1.

شهروندان قدم گذارند. فی‌المثل در اکتبر سال ۲۰۰۲، دولت فدرال آمریکا ۳/۹ بیلیون دلار برای بهسازی تجهیزات انتخاباتی در نظر گرفت.^{۱۵}

به نظر می‌رسد در حال حاضر که استفاده از تکنولوژی‌ها در عرصه سیاست امری عادی بلکه ضروری به حساب می‌آید، حکومت الکترونیکی قطع به یقین در تعامل بیشتر حکومت و شهروندان نقشی انکارناپذیر ایفا می‌کند و دیر زمانی نخواهد بود که همه کشورها تمام خدمات خود از جمله برگزاری انتخابات را به صورت الکترونیکی برگزار خواهند کرد. فلذا ما نیز باید در این مسیر کوشش کنیم و هر چه زودتر به این سمت و سو گرایش پیدا کنیم منافع ما بیشتر و در ابعاد گسترده‌تری تامین خواهد گشت. در این نوشتار ابتدا انتخابات الکترونیک را خواهیم شناخت و در ادامه به بررسی پیش نیازها و مزایای مشارکتی آن خواهیم پرداخت.

۲. چستی انتخابات الکترونیکی

پیش از تدقیق در چستی انتخابات الکترونیکی نیازمند توضیح مختصری در مورد برخی اصطلاحات دخیل در بحث هستیم، مفاهیم و اصطلاحات بسیاری در این حوزه می‌توانند مورد بررسی قرار گیرند که در اینجا صرفاً به برخی از مهم‌ترین‌ها اشاره خواهیم نمود که در ادامه می‌آیند.

۲.۱. دولت الکترونیک

دولت الکترونیک استفاده از فناوری اطلاعات است برای فعالسازی و بهبود کارایی که توسط آن خدمات دولتی به شهروندان، کارکنان دولتی، مشاغل، موسسات و نهادها ارایه می‌گردد.^{۱۶} این کاربرد فناوری اطلاعات و ارتباطات می‌تواند بین دولت

^{۱۵}- فتحیان، محمد و منیرالسادات تقوی، انتخابات الکترونیکی (بایسته‌ها و شیوه‌ها)، تهران، مجلس شورای اسلامی: مرکز پژوهش‌ها، چاپ اول، ۱۳۸۷، ص. ۵.

^{۱۶}- Carter, Lemuria and France Belanger, «The utilization of e-government services: citizen trust, innovation and acceptance factors», **Wiley online Library**, 2005, volume 15, Issue 1, p. 5.

و سازمان‌های تابعه دولت در سطح ملی، شهری و محلی^{۱۷}، و مبادلات اطلاعاتی و پولی با شهروندان^{۱۸} و با سازمان‌های تجاری^{۱۹}، صورت پذیرد. برای خدمات ارایه شده به شهروندان هیچ شکی نیست که تکنولوژی آن را سریع‌تر، با کیفیت بهتر، هزینه کمتر، شفافیت بیشتر، منصفانه‌تر و قابل اعتمادتر ساخته است.^{۲۰} دولت الکترونیک می‌تواند افراد را در کنترل بیشتری از زندگی خودشان قرار دهد، همچنین خدماتی را فراهم می‌آورد که می‌توانند به سادگی قابل دسترسی باشند و برای دولت و شهروند ارزش زیادی ارایه دهند. خدمات می‌توانند درخور افراد باشند و مکانیسمی را به‌وجود آورند که تضمین نماید هیچ سطحی از جامعه مستثنی نیست، به هر حال به واقعیت درآوردن مشارکت تام^{۲۱} بسیار دشوار است.^{۲۲} اساساً لزوم توجه به دولت الکترونیک از این جهت است که توانایی تقویت مشارکت شهروندان در فرایندها و تصمیم‌گیری‌های عمومی و دولتی را دارد^{۲۳} و عینیت یافتن این اندیشه را می‌توان یک گام اثربخش به سوی ایده بنیادی‌تر به زمامداری تلقی کرد.^{۲۴}

۲.۲. تله دموکراسی^{۲۵}

دموکراسی از راه دور^{۲۶} یا تله دموکراسی یکی از قدیمی‌ترین واژه‌هایی است که در دهه ۱۹۸۰ مورد استفاده قرار گرفت و هنوز طرفداران بسیاری دارد. تله

17- G2G (Government to Government)

18- G2C (Government to Citizens)

19- G2B (Government to Business)

20- Ural, Abdullah and Cihat, «Electronic Government and Privacy», **International Conference on Economic and Social Studies**, 2013, p. 2.

21- Full Participation

22- Saddiqi, Jawed and others, «A Framework for Increasing Participation in E-Government», **The 2006 Conference on e- Business, Enterprise Information Systems, e- Government & Outsourcing**, available at: <http://www.researchgate.net>, 2006, pp. 7_8.

۲۳ - گرجی از ندریانی، علی‌اکبر، حقوقی سازی سیاست: تحلیل عملکرد دولت و وقایع سیاسی روز از دیدگاه حقوق عمومی، تهران، خرسندی چاپ دوم، ۱۳۹۵، ص. ۶۳۸.

۲۴ - همان، ص. ۶۴۵.

25- Teledemocracy

26- Democracy at a distance

دموکراسی، استفاده از فناوری ارتباطات برای سهولت در تبادل اطلاعات بین شهروندان و دولتمردان و نیز بیان عقاید و نظرات سیاسی آنهاست^{۲۷} در واقع تله دموکراسی با افزایش شمار تعداد زیادی از مردم به طور مستقیم در فرایند مباحثات عمومی رقابت سیاسی را افزایش می‌دهد^{۲۸} به نوعی به اعتقاد برخی از طرفداران تله دموکراسی با تله دموکراسی شهروندان می‌توانند صدای خود را اصلاح کنند.^{۲۹}

۲.۳. دموکراسی الکترونیکی

با برخورداری از دولت الکترونیکی می‌توان دموکراسی یا مردم‌سالاری الکترونیکی را توسعه داد. مردم‌سالاری الکترونیکی به معنای به‌کارگیری فناوری اطلاعات برای پشتیبانی و توسعه مردم‌سالاری است؛ شکلی کاملاً جدید از دموکراسی که توسط فناوری اطلاعات به وجود آمده است.^{۳۰} که بدون شک چه به لحاظ نظری چه در عرصه عمل، پدیده‌ای پیچیده به شمار می‌آید و شامل نظریه‌هایی در باب دموکراسی، حوزه عمومی، مطالعات رسانه‌ای و ارتباطاتی، جامعه شناسی مشارکت سیاسی و نظریه‌هایی حول محور حکومت، حکمرانی و مدیریت عمومی و علوم کامپیوتری می‌باشد.^{۳۱} ابعاد موجود در مردم‌سالاری الکترونیکی عبارت‌اند از: اطلاعات، ارتباطات، مشارکت، آزادی و انتخابات و رای‌گیری الکترونیکی^{۳۲} شایان ذکر است که با گسترش دموکراسی الکترونیکی، ارتباط بین

^{۲۷}- Watson, Richard and others, «Teledemocracy in Local Government», **Communications of the ACM**, 1999, Vol. 42 No. 12, p. 58.

^{۲۸}- Kubicek, Herbert and Georg Aichholzer, **Closing the Evaluation Gap in e-Participation Research and Practice, Evaluating e-Participation**, Switzerland, Springer International Publishing, 2016, p. 19.

^{۲۹}- London, Scott, «Teledemocracy vs. Deliberative Democracy: A Comparative Look at Two Models of Public Talk», **Journal of Interpersonal Computing and Technology**, 1995, Vol. 3, No 2, p. 37.

^{۳۰}- Friedland, Lewis, «Electronic Democracy and the new citizenship», **Media, Culture & Society Journal**, 1996, vol. 18, p. 185.

^{۳۱}- Linder and others, **Electronic Democracy in Europe**, Switzerland, Springer International Publishing, 2016, p. 3.

مردم و نمایندگانشان افزایش میابد و مردم از این طریق مشارکت بیشتری در سیاست‌گذاری‌ها ایفا خواهند نمود. در اینجا نیز می‌توان به برخی واژه‌های دیگر در این حوزه نظیر دموکراسی سایبر، دموکراسی دیجیتال و دموکراسی مجازی اشاره نمود اما بحث اساسی ما حول محور انتخابات الکترونیکی است که در ادامه بدان خواهیم پرداخت.

۲.۴. انتخابات الکترونیکی

در ساده‌ترین تعریف، انتخابات الکترونیکی^{۳۳} انتخاباتی است که در یک یا چند مرحله از آن از تجهیزات الکترونیکی استفاده می‌شود. رای‌گیری الکترونیکی^{۳۴} را نیز انتخابات یا فرآیند رای‌دهی می‌دانند که حداقل مرحله رای‌گیری آن به صورت الکترونیکی است.^{۳۵} در تحقیقی که راجع به دموکراسی الکترونیکی صورت گرفته، بالاترین درجه تشریفات الکترونیکی دستیابی به روش‌های رسمی و الزام‌آور سیستم‌های رای‌گیری براساس اینترنت می‌باشد. رای‌گیری از راه دور الکترونیکی و براساس اینترنت از زیرمجموعه‌های فعالیت مشارکتی الکترونیک قلمداد می‌شود.^{۳۶} در برخی کشورها، علی‌الخصوص در کشورهای توسعه‌یافته تنها مرحله شمارش آرا به صورت الکترونیکی است.^{۳۷} در مقابل در بسیاری از کشورها فرایند انتخابات کاملاً غیرالکترونیکی است.^{۳۸} در این کشورها انتخابات به همان سبک و سیاق سنتی برگزار می‌شود؛ تعرفه‌ها رای کاغذی هستند، در این شیوه دستگاه‌ها و تجهیزات الکترونیکی هیچ‌گونه نقشی ندارند. برخی نظام‌های سنتی نیز وجود دارند که کاغذ-محور^{۳۹} نامیده می‌شوند، در این سیستم‌ها به منظور افزایش سرعت در شمارش آرا و اعلام

³³- Electronic Election (E- election) or Electronic Referendum (E- referendum)

³⁴- Electronic voting (E- voting)

³⁵- همان، ص. ۴۷.

³⁶- Linder and others, op. cit., p. 4.

³⁷- Back- end Election Systems

³⁸- Front- end Election Systems

³⁹- Paper- Centered

سریع نتایج از اسکنرهای نوری استفاده می‌شود.

در خصوص انتخابات الکترونیک برخی از کشورها که عمدتاً از کشورهای توسعه نیافته هستند نه به طور عملی و نه به طور نظری وارد این مبحث نشده‌اند. برخی از کشورهای دیگر نیز علیرغم عدم انجام این گونه از نظر سنجی، معتقدند رای‌گیری اینترنتی در دهه پیش‌رو محقق خواهد شد، برخی کشورهای دیگر نیز آمادگی رای‌گیری اینترنتی در چارچوبی محدود را برای زمان حاضر دارند.^{۴۰} اما آنچه مسلم است سیستم‌های انتخاباتی الکترونیکی در کشورهای مختلفی جهت سودمندی پروسه انتخابات تدارک دیده شده‌اند^{۴۱} در ادامه گذری کوتاه بر انتخابات الکترونیکی در برخی کشورها می‌زنیم.

در آمریکا از بیش از سه دهه قبل مقرره‌های انتخاباتی در منصفه گذار به سمت دولت و انتخابات الکترونیک بوده است این پروسه گذار از سال ۱۹۶۰ آغاز شده است.^{۴۲} در حال حاضر کشور آمریکا در انتخابات بسیاری و در ایالات مختلف از شیوه‌های الکترونیکی و اینترنتی در انتخابات استفاده می‌کند. اما تجهیزات معیوب، تعرفه‌های به هم ریخته، بروز خطا در فعالیت‌های حوزه‌های انتخاباتی و معضلات دیگر سبب از بین رفتن چهار میلیون رای در انتخابات ریاست جمهوری آمریکا در سال ۲۰۰۰، در ایالت فلوریدا گردید.^{۴۳} شایان ذکر است که در این انتخابات به دلیل بی‌اعتمادی مردم تنها ۵ درصد از رای‌دهندگان رای خود را از طریق اینترنت ارایه کردند.^{۴۴}

⁴⁰- Gritzalis, Dimitris, «secure electronic voting», **advances in information security**, 2002, vol. 7, p. 5.

⁴¹- Kermer, Steve and others, «Election Verifiability in Electronic Voting Protocols», **ESORICS'10 Proceedings of the 15th European conference on Research in computer security**, 2010, p. 1.

⁴²- Alvarez, R. Michael and Thad E. Hall, **The Next Big Election Challenge: Developing Electronic Data Transaction Standards for Election Administration**, IBM Center for The Business of Government, 2005, p. 9.

^{۴۳}- فتیحان و تقوی، پیشین، ص. ۵.

^{۴۴}- سیف‌اللهی، سامان، «وقایع نگاری انتخابات الکترونیکی در کشور/ دایره گچی ایرانی»، ماهنامه

در فرانسه عقیده بر این است که انتخابات الکترونیکی می‌بایست محقق شود اما در یک روند تدریجی و معقول، مسیر انتخابات الکترونیکی می‌بایست به عنوان یک روند مکمل نظر سنجی مورد توجه قرار گرفته و نباید منجر به محرومیت برخی از اقشار از شیوه‌های سنتی باشد، همچنین نظر بر این است که انتخابات الکترونیکی می‌بایست در طی انتخابات محلی مورد آزمایش قرار بگیرد، انتخابات الکترونیکی باید به گونه‌ای باشد که تمامی فرانسوی‌های مقیم خارج کشور قادر به استفاده و شرکت در آن باشند.^{۴۵}

برگزاری نخستین انتخابات الکترونیکی در برزیل به سال ۱۹۹۶ باز می‌گردد. در آن سال، نخستین آزمایشات این سیستم جدید در ایالت سانتا کاتارینای برزیل برگزار شد. از سال ۲۰۰۰ تمامی انتخابات برزیل به صورت تمام الکترونیک برگزار شده است. تنها در سالهای ۲۰۰۰ و ۲۰۰۲ بالغ بر ۴۰۰ هزار تجهیزات و ماشین آلات ویژه سیستم های رای گیری الکترونیکی در سراسر برزیل مورد استفاده قرار گرفته و جالب تر آنکه نتایج تنها پس از چند دقیقه از پایان رای گیری اعلام شد.^{۴۶} برزیل کشور است که در زمینه انتخابات الکترونیک پیشرو محسوب می‌شود در انتخاباتی که در اکتبر ۲۰۰۰ برگزار گردید ۱۰۹ میلیون رای‌دهنده از این شیوه نوین استفاده کردند. این رای گیری الکترونیکی منجر به حذف تقلبات انتخاباتی، کاهش زمان شمارش و سهولت پروسه رای‌دادن برای بی‌سوادان گردید. تجربه این انتخابات برزیل نشان داد که رای گیری ماشینی به طور موثری موجب کاهش شمار آراء باطله و افزایش موثر مشارکت گردید.^{۴۷}

⁴⁵- Benassayag, Maurice and others, «What is the Future of Electronic Voting in France?», **the internet rights forum**, available at: <http://www.foruminternet.org>, 2003, p. 4.

^{۴۶} - سیف‌اللهی، پیشین، ص. ۴۱.

⁴⁷- Benassayag and others, op. cit., p. 19.

انتخابات الکترونیک در سال ۱۹۹۷ در ایتالیا مورد استفاده و آزمایش قرار گرفت.^{۴۸} بین دسامبر ۲۰۰۲ و مارس ۲۰۰۳، پنج سایت به منظور برگزاری سه انتخابات سازماندهی شد که روی هم رفته ۱۴ تجربه عملی را به دنبال داشت. اولین و دومین آن‌ها انتخابات در مورد موضوعات محلی بود؛ در حالی که سومی به طور هم‌زمان در پنج سایت برگزار گردید.^{۴۹}

۳. پیش نیازهای انتخابات الکترونیکی

تقریباً اولین پرسشی که در مورد فرایند انتخابات الکترونیکی مطرح می‌شود این است که آیا برگزاری انتخابات الکترونیکی در آن نظام حقوقی با قانونگذاری موجود سازگاری دارد؟^{۵۰} بنابراین پر واضح است که تغییر روند از انتخابات سنتی به الکترونیکی به اصلاح قانون انتخابات فعلی و آیین‌نامه‌های آن نیازمند است. حتی ممکن است در برخی نظام‌های حقوقی نیاز به تغییر قانون اساسی باشد.^{۵۱} به هر حال قانون‌گذاری در این زمینه و استفاده از گروه‌های تخصصی و تجارب کشورهای پیشرو، از ملزومات این شیوه نوین است و بیش از هر چیز و پیش از هر قدمی این امر باید محقق شود. نمونه قانون‌گذاری در این حوزه را در ماده ۹ قانون انتخابات ریاست جمهوری شاهد هستیم: «چنانچه در همه یا بعضی از شهرستان‌های یک استان شمارش آرا با دستگاه شمارشگر صورت پذیرد سیستم کامپیوتری انتخابات باید به نحوی طراحی و اجرا شود که دسترسی به نرم‌افزارها و سخت‌افزارهای آن در کلیه مراحل انتخابات بدون حضور نمایندگان شورای نگهبان و وزارت کشور اتخاذ می‌شود و کلیه نسخه‌های نرم‌افزاری قبل از انتخابات به تایید شورای نگهبان رسیده

48- Caporusso, Letizia, «Transition to Electronic Voting and Citizen Participation», available at: <http://www.elezioni.provincia.tn.it>, 2014, p. 1.

49 - فتحیان و تقوی، پیشین، ص. ۱۰۰.

50- Krimmer, Robert, «Constitutional Constraints for the Use of Information and Communication Technologies in Elections», **Electoral Expert Review**, Forthcoming, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2763639>, 2016, p. 1.

51. Ibid, p. 6.

و مهر و موم (فعل نرم‌افزاری) می‌شوند تا در زمان مورد توافق با حضور نمایندگان شورای نگهبان و وزارت کشور روی سیستم‌های کامپیوتری هر حوزه انتخاباتی نصب و راه‌اندازی می‌گردد. هرگونه تغییر در نرم‌افزارها باید با اطلاع و تایید شورای نگهبان انجام گردد»^{۵۲} سیاست‌های کلی انتخابات ابلاغی از سوی مقام رهبری در بند ۱۲ نیز به بهره‌گیری از فناوری‌های نوین در جهت حداکثرسازی شفافیت، سرعت و سلامت در اخذ و شمارش آراء و اعلام نتایج تصریح می‌کند. این نکته اساسی منعکس شده در سیاست‌های کلی انتخابات در راستای تسهیل گذار به انتخابات الکترونیکی می‌تواند بسیار مفید و راهگشا واقع شود.

اگرچه جامعه کنونی ایران (به ویژه نسل جوان) به سرعت و همگام با تحولات جهانی، رو به استفاده از اینترنت آورده، لیکن در گستره برگزاری انتخابات به دلیل اهمیت موضوع، وجود امکانات سخت‌افزاری و نرم‌افزاری بیشتری مورد نیاز است؛ وزارت کشور که طبق قانون مسئولیت برگزاری انتخابات را بر عهده دارد باید با بهره‌گیری از سیستم‌های موفقیت‌آمیز کشورهای پیشرو در برگزاری انتخابات الکترونیکی نقایص فنی و زیرساختی را برطرف کند و مستدعی است که دولت و تمام مجموعه حاکمیت باید در این مسیر وزارت کشور را یاری دهند تا مناسب‌ترین شیوه با توجه به شرایط کشور اتخاذ شود. توجه به این زیرساخت‌های فنی از این جهت است که در استفاده از سیستم‌های انتخابات الکترونیک باید برای پاسداری از ارزش‌های دموکراسی نظیر برابری، امنیت و شفافیت از سیستم‌های رای‌گیری تعبیه‌شده اطمینان حاصل کنیم^{۵۳} در واقع استفاده از ابزارهای الکترونیکی در انتخابات باید اعتبار

^{۵۲} - مصوب ۱۳۶۴/۴/۵ الحاقی ۱۳۷۲/۱/۱۷ و اصلاحی ۱۳۷۲/۲/۲۸.

^{۵۳} - Tokaji, Daniel P. , «The Paperless Chase: Electronic Voting and Democratic Values», **Fordham Law Review**, Vol. 57 Ohio State Public Law Working Paper No. 25, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=594444> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.594444>, 2005, pp. 1741_ 1780.

بیشتری به فرایند انتخابات ببخشد^{۵۴} تا بتوان از این طریق یک اعتماد عمومی^{۵۵} را ایجاد نمود. دیوان قانون اساسی آلمان در سال ۲۰۰۹ تمایزی میان اعتماد کور^{۵۶} و اعتماد ایجاد شده^{۵۷} برقرار ساخت؛ اعتماد کور یا تایید نشده^{۵۸} بدین معناست که فرد به این دلیل که استفاده از تکنولوژی را نمی‌فهمد به آن اعتماد می‌کند در حالی که اعتماد ایجاد شده یا تایید شده^{۵۹} در جایی است که ذینفع انتخاباتی^{۶۰} سیستم‌ها را به چالش بکشاند، عملکرد مناسب آن‌ها را تایید کند و در طول زمان نسبت به آن‌ها اعتماد حاصل کند.^{۶۱}

علاوه بر اینها عدم وجود عامل انسانی آموزش دیده و متعهد و مطمئن نقصی است که رهن و مانع از تکیه بر این شیوه است که البته با آموزش‌های مورد نیاز و تربیت افراد متخصص به راحتی میتوان این نقیصه را مرتفع نمود. همچنین تمامت افراد خصوصاً در مناطق محروم، از دسترسی به اینترنت و کامپیوتر و ... بهره‌مند نبوده و آموزش استفاده و کاربری با توجه به سطوح و عقاید خرده فرهنگ‌ها کاری نسبتاً زمان‌بر است. این مسئله را شکاف دیجیتال^{۶۲} گویند؛ بدین معنا که میان گروه‌های مالی، قومی، نژادی، منطقه‌ای و ... در دسترسی به اینترنت و نیز مهارت استفاده از آن یک خلأ وجود دارد. مفهومی دو سویه که یک سوی آن دسترسی فیزیکی به اینترنت و سوی دیگر مهارت استفاده از آن است.^{۶۳} در واقع شکاف دیجیتال در دل خود دو نوع شکاف دیگر را دارد؛ یکی شکاف در دسترسی^{۶۴} و

54- Krimmer, op. cit., p. 7.

55- Public Confidence

56- Blind Trust

57- Established Trust

58- Unverified Trust

59- Verified Trust

60- Election Stakeholder

61- Ibid, p. 10.

62- Digital Divide

۶۳- گرجی ازندریانی، پیشین، ص. ۶۲۳.

64- Access Divide

دیگری شکاف در مهارت^{۶۵}، تا در پر کردن این شکاف‌ها اهتمام جدی صورت نگیرد نمی‌توان به توفیق هر نوع خدمت الکترونیکی امیدوار بود. در بحث نیاز به آموزش افراد ذکر همین تجربه کفایت که در ایتالیا یکی از مشکلات مشاهده شده در روند برگزاری انتخابات به صورت الکترونیک، عدم توانایی کاربران در نصب نرم‌افزارها و سخت‌افزارهای مورد نیاز عنوان شده است. فلذا باید از پیش تمام آموزش‌های لازم در این‌گونه موارد داده شود تا مشکلاتی از این قبیل پیش نیاید. راهکار مهم‌تر این است که این برنامه‌ها طوری تنظیم شوند که کار با آن‌ها حتی برای افرادی که آشنایی اندکی با رایانه و اینترنت دارند، ساده باشد و نیاز به مهارت‌های خاصی نداشته باشد. به عبارت دیگر، اگر استفاده از فناوری‌های نوین نتواند تعداد شرکت‌کنندگان در انتخابات را افزایش دهد، نباید با طراحی غلط به عنوان یک عامل منفی، سبب کاهش تعداد شرکت‌کنندگان شود.^{۶۶} بنابراین شاید عدم آمادگی جامعه ایران را بتوان اساسی‌ترین مانع برای تحقق انتخابات الکترونیکی قلمداد نمود؛ توضیح اینکه با توجه به بافت‌های فرهنگی و اجتماعی ایران و سنتی بودن، بی‌سواد بودن و نداشتن امکانات رایانه‌ای و اینترنتی یا عدم توانایی افراد در کار کردن با این ابزارها در برخی از نقاط کشور، به نظر می‌رسد این بافت سنتی جامعه ایرانی توانایی وفق خود با سیستم‌های رای‌گیری اینترنتی را نخواهند داشت. البته با عنایت به جوان بودن جمعیت ایران و آشنایی این قشر با این سیستم‌ها به نظر می‌رسد، این قشر علاوه بر رغبت خودشان می‌توانند بر دیگران نیز تاثیر گذارند و آن‌ها را به مشارکت از این طریق ترغیب نمایند. البته می‌توان از انتخابات سنتی در کنار انتخابات اینترنتی بهره گرفت تا رضایت خاطر این افراد نیز تامین گردد و به مرور و با آموزش‌های لازم همه افراد را آماده نمود تا سیستمی یکپارچه به وجود آید. اساساً برخی معتقدند که

رای دهنده باید حق انتخاب داشته باشد بین این که به شکل سنتی رای بدهد یا با استفاده از ابزارهای الکترونیکی به این امر اقدام ورزد. وسایل الکترونیکی به جای این که به شکل کلی جایگزین رای دهی کاغذی شوند باید تنها به عنوان یک انتخاب جایگزین مطرح شوند.^{۶۷}

در نهایت طبق بررسی‌های صورت گرفته برای استقرار انتخابات الکترونیک در ایران نیاز به پنج عامل اساسی می‌باشد. ابتدا عامل حاکمیت الکترونیکی که بر تعهد مسوولین برگزاری انتخابات به رای‌گیری الکترونیکی، اطلاع‌رسانی، آموزش رای‌دهندگان، بستر سازی فرهنگ، وضع قوانین و مقررات، تعمیق دموکراسی و مانند این‌ها اشاره دارد. عامل زیرساخت تکنولوژیکی نشانگر مجموعه‌ای از سخت افزارها و نرم افزارهایی است که در جهت استقرار انتخابات الکترونیکی در مراکز انتخاباتی و گستره جامعه باید به کار گرفته شوند. عامل امنیتی که در رتبه سوم اهمیت قرار دارد به این نکته مهم اشاره دارد که استقرار انتخابات الکترونیک مستلزم انجام تمهیدات لازم برای حفظ حریم شخصی افراد، حفاظت از آرای مردم و اطمینان از سلامت رای‌گیری است. استراتژی منابع انسانی در رتبه چهارم اهمیت قرار دارد. این عامل نشانگر تربیت نیروی انسانی متخصص فناوری اطلاعات است که لازم است پیشاپیش دوره‌های آموزشی لازم در سطوح دانشگاهی و کاربردی در این زمینه طراحی و به اجرا گذاشته شوند. بالاخره، آخرین عامل اعتمادسازی در میان مردم نسبت به مشارکت الکترونیک، شفاف سازی و تعمیق دموکراسی از طریق به کارگیری فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی در زمینه مراجعه به آرای عمومی است.^{۶۸}

۴. انتخابات الکترونیکی و افزایش مشارکت: گام نخست

⁶⁷- Krimmer, op. cit., p. 7.

^{۶۸} - رهنورد، فرج اله و نواز اله خارسستانی، «پیش نیازهای انتخابات الکترونیک در ایران»، نشریه دانش مدیریت، ۱۳۸۶، ش. ۷۸، ص. ۳۹.

برگزاری انتخابات به شیوه الکترونیکی مزایایی دارد که این محاسن منجر به افزایش مشارکت بیشتر شهروندان در انتخابات می‌شوند. برخی از این مزایا در کوتاه مدت و در نگاه نخست به صورت بالقوه توانایی جذب مشارکت افراد را دارند. در این قسمت مزایایی که در گام نخست باعث افزایش مشارکت می‌شوند را از نظر خواهیم گذراند.

۴.۱. افزایش سرعت

سرعت در پروسه برگزاری انتخابات، نظارت بر آن و سرانجام اعلام نتایج از موضوعات مطلوبی است که شهروندان بدان حساس بوده و به عنوان مطلبی مطلوب بدان می‌نگرند و از وجهه‌های مشروعیت و سلامت انتخابات می‌دانند. حاکمان نیز همواره به این مهم توجه ویژه داشته و با بهره‌گیری از عوامل انسانی، سعی در تقویت آن دارند. پر واضح است که سرعت از خواسته‌های مشروع کاندیداها و عوامل آنهاست. سیستم اینترنتی، علاوه بر سرعت بالا در موارد مذکور، امکان رصد فرآیند انتخابات و آگاهی آنلاین از نتایج را فراهم می‌آورد. اصولاً استفاده از رای‌گیری الکترونیکی موجب بهبود روند و تحلیل انتخابات خواهد شد. در واقع نتایج انتخابات از طریق ایستگاه‌های سرشماری با سرعت خیلی قابل توجهی بدست خواهد آمد.^{۶۹} بدین صورت که بلافاصله پس از اتمام زمان انتخابات، نتایج حاصله موجود است و دیگر نیازی به بسیج اشخاص و استفاده از افراد برای شمارش آرا نیست.^{۷۰}

۴.۲. کاهش هزینه‌ها

برگزاری انتخابات به شیوه سنتی، از منظر هزینه‌های چاپ تعرفه، نیروهای اجرایی درگیر، عوامل انتظامی محافظت از صندوق‌ها و هزینه‌های ناشی از ایاب و ذهاب و ... بسیار بالا بوده و علاوه بر این هزینه‌هایی نیز به رای‌دهندگان تحمیل

^{۶۹}- Benassayag and others, op. cit., p. 10.

^{۷۰}- فتحیان و تقوی، پیشین، ص. ۵۷.

می‌گردد؛ اما در شیوه نوین الکترونیکی، هزینه‌ها به اندازه قابل توجهی کاهش می‌یابد و هرآنچه خصوصاً در ابتدا جهت ایجاد زیرساخت‌ها هزینه می‌گردد، در واقع سرمایه‌گذاری‌هایی است که در سایر بخش‌های اقتصادی، انجام شده است و در مدت کوتاهی پس از برگزاری چند انتخابات از طریق صرفه‌جویی که از طریق حاصل شده است برخواهد گشت.

۴.۳. کاهش تقلب و خطاها

بلا تکلیفی در مورد نحوه برخورد با تعرفه‌های کاغذی پاره‌شده، تاخوردگی، علامت‌گذاری شده از جمله اشکالات موجود در سیستم‌های سنتی برگزاری انتخابات است. از طرفی در این سیستم‌ها امکان نابودی آرای برخی از صندوق‌ها یا پرکردن صندوق با آرای تقلبی وجود دارد. البته با به‌کارگیری رای‌گیری الکترونیکی مشکلات این‌چنینی مرتفع خواهند شد. آرا سفید که از نظر سیاسی حایز اهمیت بسیار هستند در سیستم سنتی به عنوان آرا باطله تلقی می‌شوند و از سایر آرای باطله تفکیک نمی‌شوند، رای‌گیری الکترونیکی با به‌شمارش آوردن این آرا می‌تواند این نقطه‌ضعف‌ها را نیز پوشش دهد.^{۷۱} انتخابات الکترونیک موجب می‌شود آرا نامعتبری که در سیستم سنتی به عللی چون پاره شدن، تاخوردگی، چین‌خوردگی و... مشکلاتی را ایجاد می‌کرد، وجود نداشته باشند. این سیستم همچنین مانع برخی از تقلب‌هایی که در سیستم کاغذی رخ می‌دهد، می‌گردد که از جمله آن می‌توان به دورریختن تعرفه‌ها، مخدوش کردن تعرفه‌ها و... اشاره کرد.^{۷۲} سیستم‌های انتخابات الکترونیکی قادرند که برابری در برگ رای^{۷۳} را به شکلی به وجود بیاورند که بهتر از شیوه‌های کاغذی تامین شوند، چرا که تا رای به شکل صحیح و قابل احتساب

^{۷۱} - همان، صص. ۵۸-۵۷.

^{۷۲} - Benassayag and others, op. cit., p. 10.

^{۷۳} - Each vote should carry equal weight.

و شمارش داده نشود اساساً سیستم به فرد اجازه ثبت نمی‌دهد.^{۷۴}

۴.۴. همگامی با جامعه جهانی

با عنایت به چارچوب‌هایی که امروزه در ارتباطات جهانی رخ داده و تحول اساسی آن، جامعه جهانی به جهت بهره‌وری هرچه بیشتر و رفاه و آسایش ابناء بشر، فایده را در یکسان سازی قوانین و رویه‌های کاربردی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و... دیده است. نظرسنجی انتخابات به صورت الکترونیک امروزه در بسیاری از کشورهایی که نماد آزادی سیاسی هستند، در حال اجراست. انتخابات الکترونیک در سایر کشورها، علاوه بر مشروعیت سیاسی داخلی و از نظر رای دهندگان، موجب مشروعیت نظام سیاسی و رژیم حقوقی حکومت در سطح جامعه بین‌المللی خواهد شد. که این برآمد بالتبع نتایج سودمندی برای کشور در پی خواهد داشت. اما همگامی که در اینجا مد نظر ماست و به نظر می‌رسد انتخابات الکترونیکی سبب تقویت آن می‌شود، نوعی جهانی بودن^{۷۵} در محیط بین‌المللی و در مواجهه با کشورهای دیگر است. انتخابات الکترونیکی را می‌توان گامی در جهت جهانی بودن ایران در سیاست خارجی که باعث افزایش اعتبار بین‌المللی و همراهی دیگر ملت‌ها در راستای دست یابی به سیاست‌های خارجی می‌شود، دانست که این مهم از طریق افزایش مشروعیت نظام سیاسی و افزایش اعتماد مردم به مسئولین خواهد بود.

۵. انتخابات الکترونیکی و افزایش مشارکت: گام دوم

انتخابات الکترونیک قادر است در گام دوم از طریق جذب مشارکت آراء از دست رفته، تبدیل شدن به فرهنگ و احیای دموکراسی مستقیم در افزایش مشارکت موثر واقع شود، در این بخش به این تاثیرات مشارکتی انتخابات الکترونیکی خواهیم پرداخت.

۵.۱. مشارکت آراء از دست رفته

⁷⁴- Krimmer, op. cit., p. 8.

⁷⁵- Universality

پرسی که از اواسط دهه ۱۹۹۰ زمانی که اینترنت راه اندازی شد به وجود آمد این بود که آیا رسانه‌های دیجیتالی منجر به تقویت دموکراسی از طریق افزایش مشارکت سیاسی می‌شوند؟^{۷۶} رفته رفته و با گسترش اینترنت و رسانه‌های اینترنتی اثرات مثبت و بالقوه آن‌ها بر مشارکت سیاسی پدیدار شد و بسیاری بر آن تاکید نمودند.^{۷۷} در حال حاضر اصلی‌ترین استدلال طرفداران ارجحیت انتخابات الکترونیکی بر رای گیری سنتی مبتنی بر افزایش مشارکت در سیستم نوین است. این اعتقاد وجود دارد که تکنولوژی‌های نوین می‌توانند به پیشرفت دموکراسی یاری رسانند.^{۷۸} بر اساس اسناد بین‌المللی همچون منشور سازمان ملل متحد مصوب ۱۹۴۵ و اعلامیه جهانی حقوق بشر مصوب ۱۹۴۸، یکی از ویژگی‌های اساسی انتخابات، واقعی بودن آن است. این امر میبایست در تمامی مراحل انتخابات از ثبت نام و احراز صلاحیت کاندیداها، لزوم وجود و صحت انتخاباتی، ارتقای آگاهی شهروندان نسبت به انتخاب‌شوندگان، مراعات حق برابری کاندیداها از امکانات تبلیغاتی و ممنوعیت هجو و حمله به کاندیداها رقیب می‌گردد. در بستر اتوماسیون انتخاباتی الکترونیک که توسط نهادهای اجرایی و نظارتی ثبت و رصد می‌شود، دغدغه فوق به خوبی تامین گشته و افرادی که غالب ارتباطشان با دنیای اجتماعی، فضای مجاز است؛ از انتخابات، تبلیغات کاندیداها، طرح و برنامه‌های آنان، شعارهای انتخاباتی، هم‌آرایی گروه‌ها و احزاب سیاسی برخوردار گشته و محیط امن سامانه انتخابات مانع تبلیغات منفی و تخلفات انتخاباتی گشته و به طور مثال رفتارهای ضد اجتماعی چون تخریب پوسترها و بنرهای رقبا یا دیوار نویسی‌های نکوهیده به طور چشمگیری کاهش یافته و یا اثر اجتماعی خود را از دست می‌دهد. کاندیداهاى انتخابات و طرفداران آنها در

⁷⁶- Dimitrova and others, «The Effects of Digital Media on Political Knowledge and Participation in Election Campaigns: Evidence from Panel Data», **Communication Research**, 2014, Vol. 41(1), p. 95.

⁷⁷- Papacharissi, Zizi, «The virtual sphere: The Internet as a public sphere», **Online Media & Society**, 2002 4(1), p. 9.

⁷⁸- London, op. cit., p. 46.

فرایند انتخابات به شیوه الکترونیک از یک سو خویشتن را به استفاده از تبلیغات مدرن ملزم ساخته که به نهادینه شدن جامعه الکترونیک می‌انجامد و از سویی دیگر احساس امنیت بیشتر و اعتماد سازنده‌تری نسبت به فرایند انتخابات و نهادهای برگزارکننده آن و حکومت سیاسی و پذیرش نتایج آن خواهد انجامید.

یکی دیگر از عواملی که می‌تواند در افزایش مشارکت از طریق رای‌گیری اینترنتی موثر واقع شود، همین عدم نیاز به حضور فیزیکی افراد است، که علاوه بر افرادی که در درون مرزهای ایران زندگی می‌کنند برای ایرانیان مقیم کشورهای خارجی نیز بسیار ارزشمند خواهد بود، چرا که آن‌ها می‌توانند از هر جای دنیا که باشند در انتخابات مشارکت نمایند و از این طریق افراد بیشتری در انتخابات شرکت داده می‌شوند و علاوه بر اینکه گامی در جهت برآورده شدن نظر اکثریت است، درصد مشارکت را نیز افزایش می‌دهد و نیز مشکلات مربوط به محافظت از صندوق‌ها و انتقال آنان رفع می‌شود و هزینه‌های مربوطه بالتبع کاهش می‌یابند.

از دیگر معیارهای انتخابات عادلانه و منصفانه اخذ رای به صورت مخفیانه است، موضوعی که کاملاً با آزادی سیاسی و اراده افراد در ارتباط است. اما در سیستم‌های کنونی رای‌گیری این ایراد وجود دارد که افراد بی‌سواد، نابینا یا معلول باید با استفاده از کمک دیگران در انتخابات شرکت نمایند، موردی که علاوه بر اینکه مخفی بودن رای را زیر پا می‌گذارد، چه بسا رایی که داده می‌شود رای و نظر واقعی فرد رای‌دهنده نباشد و فردی که قصد کمک به وی را دارد، اسم نامزد دیگری را به جای نامزد مد نظر فرد ناتوان بنویسد. اما در سیستم‌های رای‌گیری الکترونیکی این توان بالقوه وجود دارد که سیستم‌ها طوری طراحی شوند که چنین افرادی بتوانند بدون کمک دیگران در رای‌گیری شرکت نمایند. مثلاً در کنار نام و کد نامزد انتخاباتی، تصویر وی نیز وجود داشته باشد تا افراد بی‌سواد تنها با لمس تصویر فرد رای بدهند.

انجام پروسه انتخابات به شیوه متداول، در فضایی است که عناصر و عوامل کاندیداها و یا احزاب سیاسی با صور مختلف اعم از تحبیب، تطمیع، تهدید و ... در کنار صندوق‌های آرا، بر رای‌دهندگان تاثیر گذاشته و همچنین رای‌دهندگان به صورت آنی تحت نفوذ سایرین قرار می‌گیرند، اما در انتخابات الکترونیکی این موضوع منتفی است و رای دهنده در منزل و مکان خاص خود به دور از این موضوعات مخرب است. رای دادن در ایستگاه‌های سرشماری یا سیستم سنتی توسط عوامل و عناصر کاندیداها و نمایندگان آن‌ها به نوعی مدیریت می‌شود. فلذا در انتخابات کاغذی مجبوریم ناظرانی جهت اطمینان از عدم فشار روانی - تبلیغاتی بر رای دهنندگان بگماریم. اما سیستم جدید این اطمینان خاطر را ایجاد می‌کند که رای دادن به صورت مخفی و به دور از اعمال نفوذ عوامل است^{۷۹} از طریق رای گیری اینترنتی این فشارهای نامطلوب از بین می‌رود و از این طریق آرا حفظ و عدالت برقرار می‌گردد.

از طرفی هرم جمعیتی ایران بسیار جوان است و سیاست‌گذاری‌ها باید تا حدود زیادی معطوف به این قشر پر جمعیت و البته تاثیر گذار به عنوان بخش عظیمی از جامعه باشند. جوانان چه قبل از انقلاب و در مبارزات انقلابی و پس از آن در جنگ تحمیلی و نیز در حال حاضر همواره نقش پر رنگ و غیر قابل کتمان خود را ایفا کرده‌اند، فلذا حاکمیت باید توجه ویژه‌ای به این قشر داشته باشد و درصدد تامین رضایت خاطر آنان برآید. بحثی که در اینجا قصد پرداختن به آن را داریم، جوانان و تاثیر مشارکتی آن‌ها در جامعه است. همیشه دغدغه مشارکت این قشر وجود داشته کما اینکه با توجه به مشارکت جوانان و نوجوانان در مبارزات و جریانات انقلاب و سهم بسیار مهم آنان در پیروزی انقلاب اسلامی، این نکته استنباط شد که رشد زودرس فکری در جامعه ایران وجود دارد و این توقع ایجاد شد که نوجوانان ایرانی

⁷⁹- Benassayag and others, op. cit., p. 14.

حق مشارکت در تعیین نظام سیاسی را نیز داشته باشند. ماده واحده لایحه قانونی مصوب ۱۳۵۸/۱/۶ شورای انقلاب در تأمین این نظر مقرر داشت: «به منظور مشارکت ملت رزمنده در تعیین شکل حکومت ایران، شرط سنی رای‌دهندگان در رفراندوم انقلاب اسلامی ۱۶ سال... تعیین خواهد شد».^{۸۰}

جوانان و افراد فعال در زمینه مسایل سیاسی علاقه‌مند به استفاده از شیوه‌های جدید رای‌گیری که از پیامدهای مطلوب آن روزآمدی، امکان افزایش دقت در تصمیم‌گیری رای‌دهندگان و امکان رصد پروسه انتخابات از طریق مردم و نهادهای نظارتی و بین‌المللی، می‌باشد بوده و پیاده‌سازی چنین روشی را در بستر جامعه ایرانی هر چه بهتر فراهم می‌سازد. مشارکت جوانان در عصر حاضر را می‌توان با به روز شدن در عرصه‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی و در این راستا الکترونیکی شدن و اینترنتی شدن سیستم‌های رای‌گیری تأمین نمود. زیرا این سیستم‌ها توانایی نفوذ در بین جوانان را به سبب محدود به زمان و مکان خاص نبودن و دیگر دلایلی که آمد، دارند و از طرفی یکی از ابزارهای مورد نیاز در راستای الکترونیکی کردن انتخابات وجود نیروی متخصص است که به دلیل آشنایی بیشتر جوانان با این امور باید از آن‌ها استفاده گردد و از این طریق باعث پویایی بیشتر این قشر در انتخابات و متعاقب آن باعث افزایش مشارکت آن‌ها و ترغیب دیگران به مشارکت خواهد شد. دیگر اینکه برخی از جوانان به هر دلیلی شرکت در انتخابات را زشت می‌پندارند و دیگر دوستان آن‌ها برای گریز از این نگاه‌های منفی و مورد تمسخر آنان قرار نگرفتن، در انتخابات مشارکت نمی‌کنند؛ درحالی‌که در انتخابات اینترنتی فرد به دور از این تاثیرات نامطلوب و بعضاً مغرضانه به راحتی در انتخابات شرکت می‌کند. به دلایلی که آمد گفته می‌شود که انتخابات الکترونیکی توانایی کاهش آراء از دست رفته^{۸۱} را

^{۸۰} - هاشمی، محمد، حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران - جلد اول، تهران، میزان چاپ نهم،

۱۳۸۸، ص. ۹۱.

دارد^{۸۲} یکی دیگر از مشخصه‌های رای‌گیری الکترونیکی این است که می‌تواند بدون نیاز به هیچ‌گونه هزینه اضافی، در طی چند روز برگزار گردد. افزایش دوره زمانی رای‌گیری می‌تواند سبب افزایش تعداد رای‌دهندگان شود، اما این مطلب را نمی‌توان به عنوان یک قاعده کلی پذیرفت.^{۸۳}

۴.۵. تبدیل شدن به فرهنگ

در بحث انتخابات الکترونیکی همانگونه که قبلاً نیز اشاراتی داشتیم پیش از هر چیز نیاز به فرهنگ سازی در این زمینه احساس می‌شود؛ که اگر این فرهنگ سازی به‌درستی صورت پذیرد مردم به راحتی و به تدریج با این پدیده آشنا می‌گردند و وقتی به بوته عمل برسد از بابت عدم آمادگی ذهنی و عدم تجانس مردم با انتخابات یا رای‌گیری الکترونیکی یا اینترنتی مشکلی پیش نمی‌آید. ضمن اینکه پس از اجرای موفق این طرح و شاید به تعبیر بهتر پیش از اجرای طرح در سطح کلان، شهرداری‌ها و شوراهای شهرها و دیگر نهادهای محلی می‌توانند با صرف کمترین زمان و هزینه از مردم نظرخواهی کنند تا ضمن تسریع در پیشبرد امور شهری، رضایت خاطر شهروندان نیز با این شکل مشارکت در امور تامین شود و سپس در سطح کلان و در انتخابات سیاسی مهم و سرنوشت ساز با پوشش مشکلات احتمالی که پیش آمده، با موفقیت انتخابات را به صورت اینترنتی برگزار کنند. پس از آنکه این نوع از انتخابات در جامعه نهادینه شد و مردم با آن سازگار شدند به راحتی به یک فرهنگ بدل می‌شود و همانگونه که گفتیم نهادهای محلی می‌توانند حتی برای اموری نه‌چندان با اهمیت یا امور جزئی از شهروندان نظرخواهی کنند و سپس براساس آراء مردمی طرح‌ها را به اجرا بگذارند و از این طریق خواست مردم را بهتر تامین کنند و از همیاری و همکاری آنان بهره‌مند گردند.

⁸²- Tokaji, op. cit., p. 1807.

⁸³- فتحیان و تقوی، پیشین، ص. ۱۰۵.

۴.۷. احیا کننده دموکراسی مستقیم

گفته می‌شود با ظهور و گسترش تکنولوژی‌های نوین امکان حکومت بر خود توسط شهروندان به وجود آمده است.^{۸۴} از طرفی با وجود اینکه قدرت‌های سنتی نیز خواه ناخواه وابسته به الگوهای مجازی نوین هستند،^{۸۵} اما باید متذکر شد که با وجود این گسترش فضای مجازی، دولت همچنان باقی می‌ماند.^{۸۶} در ایران زمانی که دکتر لاریجانی، رییس پژوهشگاه دانش‌های بنیادی، اولین پیام اینترنتی الکترونیکی (تبریک به مدیران دانشگاه وین) را در ژانویه ۱۹۹۳ میلادی فرستاد،^{۸۷} بسیار مشکل بود که بتوان حدس زد کاربران اینترنتی تا این حد در ایران افزایش پیدا می‌کنند. بنابراین عرصه اجتماعی از جهت گروه‌های سنی و تمایلات فرهنگی جهت استفاده از فرایندهای الکترونیکی مهیا بوده و ظرفیت رسیدن به کمال مطلوب در آن مهیاست. برخی اینترنت را با توجه به ویژگی‌هایی چون تعاملی بودن، همزمان بودن ارتباط، همه جایی بودن، فقدان کنترل مرکزی، فقدان مالکیت بر شبکه و سانسور گریزی، فضای مناسبی برای احیای ابعاد از دست رفته مشارکت سیاسی و دموکراسی در جوامع پیشرفته و تقویت مردم سالاری جوامع در حال توسعه می‌دانند.^{۸۸} برخی تا بدانجا پیش رفته‌اند که معتقدند: فناوری اطلاعات می‌تواند ابزاری در جهت احیای دموکراسی مستقیم باشد.^{۸۹} چرا که رسانه‌های نوین از طریق سازوکارهای فکری و

⁸⁴- London, op. cit., p. 46.

⁸⁵- Rosecrance, Richard, **The Rise Of The Virtual State: Wealth and Power in the Coming Century**, New York, Basic Books, 2000, p. 3.

⁸⁶- Everard, Jerry, **Virtual states: the Internet and the boundaries of the nation-state**, New York, Taylor & Francis e-Library, 2001, p. 57.

⁸⁷- Rahimi, Babak, «Cyberdissent: The Internet in Revolutionary Iran», **Middle East Review of International Affairs**, 2003, Vol. 7, No. 3, pp. 101_ 102.

⁸⁸- میناوند، محمدقلی، «اینترنت و توسعه سیاسی: حوزه عمومی در فضای سایبرنتیک»، پژوهش

علوم سیاسی، ۱۳۸۵، ش. ۲، ص. ۱۴۲.

⁸⁹- حافظ نیا، محمدرضا، «قابلیت‌های فناوری اطلاعات در اجرای دموکراسی مستقیم»، پژوهشنامه

علوم سیاسی، ۱۳۹۱، ش. ۴، ص. ۴.

یا ارتباط مستقیم بین شهروندان و سیاست‌گذاران مشارکت عمومی مستقیم را تسهیل می‌کنند.^{۹۰}

اصولاً دموکراسی به معنای مشارکت مردم را به سه نوع مستقیم، نیمه مستقیم و غیر مستقیم تقسیم می‌کنند. مشارکت مستقیم آنچه که در دولت شهرهای یونان باستان وجود داشت؛ در این حکومت، ملت، حاکمیت خود را مستقیماً و بدون اینکه نماینده و واسطه‌ای در بین باشد اعمال می‌کند. این حکومت ایده‌آل ژان ژاک روسو است، او می‌گوید اگر یک ملت آسمانی وجود داشت، آن‌ها خود را به ترتیب دموکراسی اداره می‌کردند. وی دموکراسی حقیقی را حکومتی می‌داند که مردم مستقیماً و بدون واسطه، امور حکومتی را اداره کنند، زیرا تفویض حاکمیت با دموکراسی منافات دارد.^{۹۱} البته این شکل از دموکراسی و مشارکت مردم آرمان و افسانه‌ای بیش نیست و حتی طرفدار سرسخت قرارداد اجتماعی (ژان ژاک روسو) آن را غیر عملی می‌دانست. از نظر تاریخی نیز در آن هم که ادعای این شکل از دموکراسی را داشتند، این ابتکار صرفاً در اختیار اقلیتی بود که به آن‌ها «شهروند» اطلاق می‌شد. در حال حاضر نیز با اینکه در برخی از کانون‌های سوییس^{۹۲} اجرا می‌گردد، اما کم‌کم در حال از بین رفتن است.^{۹۳}

شیوه‌های مشارکت نیمه مستقیم مردم در قانون‌گذاری در قانون اساسی کشورهای مختلف به صورت همه‌پرسی، ابتکار عام، گزینش‌گری و توی مردم و نظایر این‌ها پیش‌بینی شده است، که البته جنبه فرعی و استثنایی دارند.^{۹۴} برخی از

^{۹۰}- London, op. cit., p. 38.

^{۹۱}- طباطبایی مومتمنی، منوچهر، حقوق اساسی (کلیات و رژیم‌های مهم سیاسی)، تهران، نشر میزان چاپ سیزدهم، ۱۳۸۸، ص. ۷۳.

^{۹۲}- گلاریس، اونترالد و آپانزل، به نقل از: قاضی، ابوالفضل، حقوق اساسی و نهادهای سیاسی، تهران، نشر میزان، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳، ص. ۳۲۹.

^{۹۳}- هاشمی، ۱۳۹۰، ص. ۲۳۰.

^{۹۴}- رک. قاضی، پیشین، صص. ۳۳۳-۳۳۱؛ طباطبایی مومتمنی، پیشین، صص. ۷۸-۷۶؛ هاشمی،

کانتون‌های سوییس، نوعی از این نظام دموکراتیک نیمه مستقیم را طبق ماده ۱۲۳ قانون اساسی سال ۱۸۷۴ سوییس پذیرفته بودند. در قوانین برخی از ایالات متحده آمریکا، مانند ویرجینیا و فلوریدا، الگوهای مشابهی از این نظام پیش‌بینی شده است.^{۹۵} شق سوم، دموکراسی غیر مستقیم (نمایندگی)^{۹۶} نام دارد؛ شیوه‌ای که در اکثر کشورهای دنیا تحت عنوان «حاکمیت ملی» متداول می‌باشد. این شیوه با حکومت‌های امروزی بیشتر همخوانی دارد و یادگار صاحب روح‌القوانین، مونتسکیو، است. و بدین صورت است که مردم، حاکمیت خود را به‌طور غیر مستقیم توسط نمایندگانی که انتخاب می‌کنند اعمال و اجرا می‌نمایند.

در حال حاضر با توجه به مقتضیات زمانه همانگونه که گفتیم اجبار در انتخاب نمایندگانی برای قانونگذاری‌ها و سیاست‌گذاری‌ها - دموکراسی نمایندگی - داریم. اما در صورتی که با فراهم کردن پیش‌نیازهایی نظیر فرهنگ‌سازی که آوردیم و حرکت به سمت الکترونیکی شدن انتخابات و اجرای مداوم آن در سطوح محلی و ملی و زمانی که این شکل از برگزاری انتخابات به‌طور کامل استقرار یافت می‌توان حرکت به فاز دوم که همانا گذار به دموکراسی مستقیم است را آغاز نمود. بدین صورت که دیگر نیاز به توکیل برای قانونگذاری نیست چرا که می‌توان سیستم‌هایی طراحی نمود که مردم به راحتی حتی از طریق تلفن‌های همراه خود در یک پروسه زمانی مشخص و بدون صرف کمترین هزینه‌ها و امکانات رای خود را نسبت به طرح‌ها و لوایح پیشنهادی بدهند و از این طریق با حذف نمایندگان باز به سمت دموکراسی مستقیم که همانا دموکراسی ایده آل است بازگردیم. اما نکته‌ای که باید در اینجا خاطر نشان ساخت این است که بدون وجود همزمان دو عامل اراده سیاسی برای تقویت دموکراسی مستقیم و انتخاباتی از سوی حکومت و مطالبه مدنی برای

۱۳۹۰، صص. ۲۳۳-۲۳۱.

^{۹۵} - عمید زنجانی، عباسعلی، مبانی حقوق اساسی ایران، تهران، مجد، چاپ اول، ۱۳۸۷، ص. ۲۲۱.

^{۹۶} - Representative Democracy

افزایش قدرت مشارکتی از سوی مردم، حکومت الکترونیکی به راه‌اندازی سایت‌های اینترنتی انباشته از تبلیغات و عاری از اطلاعات آگاهی‌بخش و امکان ارتباط دوسویه محدود می‌شود.^{۹۷} فلذا باید تلاش نمود تا مشکلاتی از این دست مرتفع گردند و حتی اگر ما به مشارکت مستقیم و احیای دوباره آن از طریق تکنولوژی‌های جدید نیاندیشیم، حداقل می‌توان همین دموکراسی‌های غیر مستقیم کنونی را تقویت نمود.

۵. نتیجه‌گیری

از ابتدایی‌ترین الزامات هر حکومت مردم‌سالاری برگزاری انتخابات است. در واقع دوام و بقای حکومت‌ها از طریق مشارکت مردم است که تضمین می‌شود، فلذا حکومت‌ها همواره در به‌کارگیری بهترین و کاراترین روش‌ها برای جذب مشارکت شهروندان در تلاش هستند. انتخابات الکترونیکی شیوه‌ای از برگزاری انتخابات است که به رای‌دهنده این امکان را می‌دهد که با استفاده از ابزارهای اطلاعاتی و ارتباطاتی جدید همچون اینترنت در انتخابات شرکت کند؛ شیوه‌ای نوین از برگزاری انتخابات که پس از آزمون و خطاهای صورت گرفته در حال حاضر در بسیاری از کشورهای جهان صورت می‌گیرد که به صورت تطبیقی به برخی اشاره گردید. برای کشورهایی که این نوع از انتخابات را تجربه کردند مزایایی همچون افزایش سرعت، کاهش تقلب و خطاها، کاهش هزینه‌ها و نیز همگامی با جامعه جهانی کافی بودند تا آن‌ها این شکل از برگزاری انتخابات را تداوم بخشند؛ ما این محاسن را به عنوان نخستین گامی که در افزایش مشارکت از طریق برگزاری انتخابات الکترونیک به دست می‌آیند مورد شناسایی قرار دادیم.

در جمهوری اسلامی ایران نیز در سال‌های اخیر شاهد تحقق دولت الکترونیک در حوزه‌های مختلف بوده‌ایم و به نوعی در حال گذار به دموکراسی الکترونیکی

^{۹۷} - منتظر قائم، مهدی، «دموکراسی دیجیتالی و حکومت الکترونیک: سیاست و حکومت در عصر تکنولوژی‌های اطلاعاتی و ارتباطی (ICTs)»، نامه علوم اجتماعی، ۱۳۸۱، ش. ۱۹، ص. ۱۹.

هستیم؛ پدیده‌ای که نیاز عصر حاضر است. اصطلاحاتی همچون دموکراسی دیجیتال، پایتخت الکترونیکی، دولت-شهر الکترونیکی و حکومت و شهروند الکترونیکی محصول این پدیده نوین هستند. در کنار این اصطلاحات و پدیده‌ها باید از انتخابات یا رای‌گیری الکترونیکی نیز نام برد که مورد بحث ما در این نوشتار بود. انتخابات الکترونیکی می‌تواند با حرکت در مسیر اصول اساسی حکمرانی خوب همچون شفافیت و مشارکت، رضایت خاطر بیشتر شهروندان را تامین نماید. اگرچه نبود زیرساخت‌های مورد نیاز از نظر فنی به‌عنوان مانعی در این مسیر مورد توجه قرار گرفته، لکن با استفاده از تجارب کشورهای پیشرو و توان متخصصین ایرانی می‌توان به‌راحتی بر این مشکل فائق آمد و برای رفع موانع فرهنگی، فرهنگ‌سازی و آموزش از طریق رسانه‌ها به تدریج امری ضروری می‌نماید. در نهایت با قانون‌گذاری و تغییر قوانین انتخاباتی و تنظیم آن‌ها وفق این تکنولوژی‌های جدید می‌توان خلاء قانونی را مرتفع ساخت، همچنین قوای حاکمه متشکل از قوه مجریه، مقننه و قضاییه باید در جبهه‌های مختلف خود را برای برگزاری انتخابات الکترونیکی آماده کنند.

در گام دوم از سه طریق انتخابات الکترونیک در افزایش مشارکت مردم تاثیرگذار است که به اعتقاد ما این سه طریق مشارکت آراء از دست‌رفته، تبدیل به فرهنگ شدن و احیاکننده دموکراسی مستقیم هستند. جوان بودن هرم جمعیتی ایران و توان بالای نفوذ انتخابات الکترونیکی در این قشر با توجه به تجارب کشورهای دیگر، برگزاری انتخابات به‌صورت الکترونیکی را به امری ضروری بدل کرده است. با عنایت به این مسئله که برای برگزاری انتخابات الکترونیک به نیروی انسانی متخصص و مجرب در زمینه فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی نیاز است و با توجه به آشنایی با این فناوری‌ها و نیز ضریب بالای نفوذ اینترنت در جوانان، این قشر باید توسط نهادهای حکومتی به‌کار گرفته شوند؛ که این امر علاوه بر مشارکت بیشتر خودشان در انتخابات، سبب ترغیب دیگران نیز به مشارکت خواهد شد. در برخی

از مواقع، عدم مشارکت در انتخابات به دلیل بی‌علاقگی یا بی‌تفاوتی سیاسی نیست، بلکه مشغله‌های کاری، دوری از نگاه منفی دیگران و بی‌اعتمادی به مسئولین و سیستم‌های رای‌گیری عوامل بازدارنده برخی از افراد برای شرکت در انتخابات می‌باشد که در صورت برگزاری انتخابات به صورت الکترونیکی می‌توان چنین افرادی را وارد صحنه مشارکت سیاسی نمود، زیرا رای‌گیری اینترنتی تمام مشکلات مشارالیه را پوشش می‌دهد و توان کسب اعتماد و اطمینان چنین افرادی را دارد. امکان رای دادن افراد از اقصی نقاط جهان، تامین مخفی بودن رای و رای دادن بیسوادان، معلولان و نابینایان بدون استفاده از کمک دیگران و همچنین کاهش فشارهای نامطلوبی که از کاندیداها و عواملشان در حوزه‌های رای‌گیری ناشی می‌شود، از دیگر عواملی هستند که می‌توانند مشارکت مردم را از طریق انتخابات الکترونیکی افزایش دهند. چنین جذب مشارکتی را ذیل عنوان مشارکت آراء از دست رفته مورد مطالعه قرار دادیم که به اعتقاد ما در گام دوم و از طریق برگزاری انتخابات الکترونیک منجر به افزایش مشارکت می‌گردد.

از دیگر محاسن مشارکتی انتخابات الکترونیک که در گام دوم بدست می‌آید آن است که زمانی که این شکل از برگزاری انتخابات به صورت رویه غالب درآید می‌توان در امور محلی مربوط به طرح‌ها و پروژه‌های شهری و سایر تصمیمات در حوزه محل، توسط شوراهای شهر، شهرداری‌ها و سایر ادارات در دایره صلاحیتشان از مردم نظرسنجی نمود و از این طریق از طرفی مشارکت مردم را افزایش داد و از طرف دیگر تعاملی سازنده و پویا را میان نهادها و شهروندان برقرار ساخت. همچنین می‌توان به برگزاری انتخابات الکترونیکی به مثابه ابزاری جهت گذار به دموکراسی مستقیم نگریست؛ بدین صورت که این شیوه امکان حذف نمایندگان را دارد و مردم می‌توانند به شکل مستقیم در رای‌گیری طرح‌ها و لوایح شرکت کنند. بنابراین و با توضیحاتی که آمد حرکت به سمت الکترونیکی کردن انتخابات ضرورتی انکار ناپذیر

است که باید صورت گیرد، البته در این مسیر نباید آرمان‌گرایانه و به سرعت پیشرفت بلکه باید با نهایت دقت و به صورت تدریجی با تامین پیش‌نیازهای مورد نیاز حرکت نمود و در کنار اجرای طرح به صورت پلکانی باید از نگاه‌های ایدئالیستی و عجولانه پرهیز نمود و اقدام اولیه در سطح میکرو (انتخابات محلی و کم اهمیت‌تر) و در صورت موفقیت تعمیم به تمام انتخابات و در سراسر کشور را باید در دستور کار قرار داد.

فهرست منابع

الف. فارسی

- چابکی، ام‌البنین، «جنسیت و مشارکت سیاسی»، فصلنامه علمی - پژوهشی دانشگاه الزهرا(س)، ۱۳۸۲، ش. ۴۴.
- حافظ نیا، محمدرضا، «قابلیت‌های فناوری اطلاعات در اجرای دموکراسی مستقیم»، پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۳۹۱، ش. ۴.
- دوبنوا، آلن، «مسئله دموکراسی: اصول دهگانه دموکراسی مبتنی بر مشارکت»، ترجمه بزرگ نادر زاد، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ۱۳۷۲، ش. ۷۸-۷۷.
- رضی، داود، «بررسی تطبیقی عوامل اجتماعی موثر بر میزان مشارکت مردم در انتخابات شش دوره ریاست جمهوری پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران ۱۳۷۲-۱۳۵۸»، علوم انسانی دانشگاه الزهرا(س)، ۱۳۸۰، ش. ۳۷-۳۸.
- رهنورد، فرج اله و نواز اله خارستانی، «پیش نیازهای انتخابات الکترونیک در ایران»، نشریه دانش مدیریت، ۱۳۸۶، ش. ۷۸.
- سیف‌اللهی، سامان، «وقایع نگاری انتخابات الکترونیکی در کشور/ دایره گچی ایرانی»، ماهنامه تحلیلگران عصر اطلاعات، ۱۳۸۶، ش. ۵.
- طباطبایی موتمنی، منوچهر، حقوق اساسی (کلیات و رژیم‌های مهم سیاسی)، تهران، نشر میزان چاپ سیزدهم، ۱۳۸۸.
- عمید زنجانی، عباسعلی، مبانی حقوق اساسی ایران، تهران، مجد، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- فتحیان، محمد و منیرالسادات تقوی، انتخابات الکترونیکی (بایسته‌ها و شیوه‌ها)، تهران، مجلس شورای اسلامی: مرکز پژوهش‌ها، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- قاضی، ابوالفضل، حقوق اساسی و نهادهای سیاسی، تهران، نشر میزان، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳.
- گرجی ازندریانی، علی‌اکبر، حقوقی سازی سیاست: تحلیل عملکرد دولت و وقایع سیاسی روز از دیدگاه حقوق عمومی، تهران، خرسندی چاپ دوم، ۱۳۹۵.
- منتظر قائم، مهدی، «دموکراسی دیجیتال و حکومت الکترونیک: سیاست و حکومت در عصر تکنولوژی‌های اطلاعاتی و ارتباطی (ICTs)»، نامه علوم اجتماعی، ۱۳۸۱، ش. ۱۹.
- میناوند، محمدمدلی، «اینترنت و توسعه سیاسی: حوزه عمومی در فضای سایبرنتیک»،

پژوهش علوم سیاسی، ۱۳۸۵، ش. ۲.

- هاشمی، محمد، **حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران - جلد اول**، تهران، میزان چاپ نهم، ۱۳۸۸.

- هاشمی، محمد، **حقوق اساسی و ساختارهای سیاسی**، تهران، نشر میزان چاپ اول، ۱۳۹۰.

ب. انگلیسی

- Alvarez, R. Michael and Thad E. Hall, **The Next Big Election Challenge: Developing Electronic Data Transaction Standards for Election Administration**, IBM Center for The Business of Government, 2005.
- Benassayag, Maurice and others, «What is the Future of Electronic Voting in France?», **the internet rights forum**, available at: <http://www.foruminternet.org>, 2003.
- Caporusso, Letizia, «Transition to Electronic Voting and Citizen Participation», **available at: <http://www.elezioni.provincia.tn.it>**, 2014.
- Carter, Lemuria and France Belanger, «The utilization of e-government services: citizen trust, innovation and acceptance factors», **Wiley online Library**, 2005, volume 15, Issue 1.
- Dimitrova and others, «The Effects of Digital Media on Political Knowledge and Participation in Election Campaigns: Evidence from Panel Data», **Communication Research**, 2014, Vol. 41(1). Everard, Jerry, **Virtual states: the Internet and the boundaries of the nation-state**, New York, Taylor & Francis e-Library, 2001.
- Friedland, Lewis, «Electronic Democracy and the new citizenship», **Media, Culture & Society Journal**, 1996, vol. 18.
- Gritzalis, Dimitris, «secure electronic voting», **advances in information security**, 2002, vol. 7.
- Kermer, Steve and others, «Election Verifiability in Electronic Voting Protocols», **ESORICS'10 Proceedings of the 15th European conference on Research in computer security**, 2010.
- Krimmer, Robert, «Constitutional Constraints for the Use of Information and Communication Technologies in Elections», **Electoral Expert Review, Forthcoming**, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2763639>, 2016.

- Kubicek, Herbert and Georg Aichholzer, **Closing the Evaluation Gap in e-Participation Research and Practice, Evaluating e-Participation**, Switzerland, Springer International Publishing, 2016.
- Linder and others, **Electronic Democracy in Europe**, Switzerland, Springer International Publishing, 2016.
- London, Scott, «Teledemocracy vs. Deliberative Democracy: A Comparative Look at Two Models of Public Talk», **Journal of Interpersonal Computing and Technology**, 1995, Vol. 3, No 2.
- Papacharissi, Zizi, «The virtual sphere: The Internet as a public sphere», **Online Media & Society**, 2002 4(1).
- Rahimi, Babak, «Cyberdissent: The Internet in Revolutionary Iran», **Middle East Review of International Affairs**, 2003, Vol. 7, No. 3.
- Rosecrance, Richard, **The Rise Of The Virtual State: Wealth and Power in the Coming Century**, New York, Basic Books, 2000.
- Ruedin, Didier, «Testing Milbrath's 1965 Framework of Political Participation: Institutions and Social Capital», **Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences**, 2007, vol. 3, No 3.
- Saddiqi, Jawed and others, «A Framework for Increasing Participation in E- Government», **The 2006 Conference on e- Business, Enterprise Information Systems, e- Government & Outsourcing**, available at: <http://www.researchgate.net>, 2006.
- Tokaji, Daniel P. , «The Paperless Chase: Electronic Voting and Democratic Values», **Fordham Law Review**, Vol. 57 Ohio State Public Law Working Paper No. 25, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=594444> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.594444>, 2005.
- Ural, Abdullah and Cihat, «Electronic Government and Privacy», **International Conference on Economic and Social Studies**, 2013.
- Van Deth, Jan W., «A conceptual map of political participation», **Acta Politica**, 2014, vol. 49, 3.
- Watson, Richard and others, «Teledemocracy in Local Government», **Communications of the ACM**, 1999, Vol. 42 No. 12.
- Young suh, sam, «promoting citizen participation in e- government», available at: <http://unpan1.un.org>, 2007.